

ՀՈԳԵԼՈՅՍ Տ. ԲԱԲԳԵՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

— ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ —

(ԹՈՒՆԱԿԱՆՆԵՐ ԵՒ ՆՕԹԵՐ)

Կարելի է անվարան ըսել թէ ամբողջ մեր գրականությունը կարեւոր մասով մը գեռ կը մնայ մուկին մէջ։ Խօսելով միայն պատմական սեռին մասին, քիչ չեն այն վաւերագիրները, որոնք, խաղաղ կորուսած, յանունէ միայն կը յիշուին մեր մատենագրութեան մէջ։ Բայց աւելի բազմաթիւ են ապահովաբար անոնք որ, թէ է կան, բայց տակաւին լոյս չեն տեսած և կը մնան ձեռագրաց մատենադարաններուն մէջ, կամ գէս ու գէն ցրուած, և որ աւելի յուսեցոյն է՝ առարկայ չեն եղած նոյն իսկ տարրական ձեւով կատարուած ուսումնասիրութեանց։ Վենետիկեան և Վիեննական Մխթարեանց և արեւելահայ բանասէրներու այդ սուղութեամբ ըրած հետազոտութիւններն ու քննական հրատարակութիւնները, իսկապէս գնահատելի, հետզհետէ աւելի մատնանիլ կ'ընեն այդ տեսակէտով զգացուած կարիքին մեծութիւնը։ Մասնաւորաբար մՃ. Ժեյ. և ԺԼ. զարբերու հայ պատմութիւնը մեծապէս պէտք ունի լուսարար նուերու։ Պատմիչները չէ որ պակաս են մեզի։ սկիզբէն մինչև վերջը, ամէն դար ունեցած է իր յիշատակագրողներն ու արձանագիրները։ Սկսյա ժողովուրդը, ինչպէս ըսած է Ռենան, իր գոյութեան ամբողջ երկայնքին վրայ ունեցած է միշտ ձայն մը՝ ճիշդ մը, որպէսզի ամէն սերունդ իր յաջորդին աւանդէ իր յոյսն ու վիշտը։ Բայց այդ պատմական գրուած քննորոշման ծանօթութիւնն է որ պակաս է մեզի աւագելի աստիճանով մը։ և ասիկա, իբրև պատմական գիտակցութեան վերաբերմամբ գանցուած է, դժբախտութեան աղբիւր մըն է մեզի համար։ Սիմոն կոթիպիկոսի «Ջամբաձի», Զաքարիա Սարկաւազի «Պատմագրութեան», Արքանաթ Կրետացիի «Էլ աթըր-Շահի», Իսաբանազլիի և Դաւրիթիցիի պատմութեանց նման բազում գործեր կան տակաւին, որոնք կը ապաստին իրենց փոշիներէն վերին թոթուող ձեռքերու։ Աղանիսանց քահանայի

ճիւղաններուն նման բազմաթիւ և ստուար հատորներ, նոր «Սոփերք»ներու ճոխ հաւաքումներ կարելի է յառաջ բերել՝ մաղելով ձեռագիրներու մթերքը։ Քէօմարեան երեմիա Չէլէպիի Օրագրութիւնը, որ բաւրեալատարար մամլոյ տակ է արդէն Ս. Աթոռոյս տպարանին մէջ, Թովմաս պատրիարքներ, Նալեանի յոյժ շահեկան նամականին, Որիմեանին՝ զոր կարեւոր չափով մը ունինք հոս ձեռքի տակ, Ներսէս Աշտուրակեցիին՝ որմէ մաս մը Պր. Բասմաշեան հրատարակութեան կուտայ ահա «Սիւննի» մէջ, գիւսաններու պարունակութիւններ, որոնցմէ վենետիկեանը հրատարակեց Հ. Ղեւոնդ Տայեան, փշրանքներ են տակաւին ծածկուած մեծ գանձէն, որ կը մնայ զրազարկան հաւաքումներուն մէջ կամ ցրուցան։ Ասոնց ի լոյս ածումը ստիպիլ այն անհրաժեշտութիւններէն է՝ որոնց չի կրնար անտարբեր մնալ իր ազգային գրականութեան արժէքը հասկցող որ է մտաւորական։

Բարգէն վարդապետի սրտին տմենէն մեծ ցաւերէն մին էր եղած այդ մտածույթ, անոր կ'անդրադառնայ ան ստէպ Կորոտի և իր միւս ուսումնասիրութեանց ընթացքին։ ու այդ պէտքերն գոհացում տալու համար հարկաւոր անաղին աշխատութեանց գանձարանին մէջ իր լուսան դրած ըլլալու իղձն է որ կը մղէ զինքը՝ նախապէս մաս առ մաս Բասմաշեանի «Բանասեր»ին մէջ հրատարակելէ վերջ՝ 1907ին սուսնձին հատորով մը տպագրելու Պատմական Գրիգոր պատմաբանի Յիշատակարանը, ինչպէս ինքը մակադրած է գայն։

Սկիզբն ու վերջը յարակցուած ներածական և յաւելուածական մասերով և նոթերով միասին՝ ութածալ՝ շուրջ 144 էջ՝ նոյն տեսակով մըն է այս գործը, կարեւոր ոչ բնաւ իբրև գրականութիւն այլ իբրև իր ժամանակի ինչպիսիքներուն մէջ ապրած գործի մը և հետաքրքրական գէմքի մը գրք։

ուսած քը: Իսկ այդ կարեւորութիւնը կը շնչուտուի ո՛րչափ իր հոգեբանական արժեքին մէջ, իբրեւ ցոյցացոյցիչ յիշատակարանը իր պաշտօնին հոգեբուն մէջ տանջուող գործիչի մը գալարումներուն, նոյնքան նաեւ պատմական շահեկանութեանը մէջ, իբրեւ հայեի իր գործուն խնդիրներուն և բարձրուն:

Պատմաճեան միաբաններէն է երուսաղէմի Աթոռին, որուն նուիրուած է Շղթայալիքի օրով: Անո՛ր ծառայութեան մէջ անցած են իր կիսաքին կարեւոր մասերը, նախ իբրեւ հրաւիրակ և վերակացու երուսաղէմի ուխտաւօրաց նաւին, յետոյ իբրեւ Արքուակալ Քէոզորոս պատրիարքին՝ երուսաղէմի մէջ. ապա յաջորդաբար նուիրակ երուսաղէմի ի Թաթատ և ի Մարզուան և պատրիարքական փոխանորդ երուսաղէմի ի Կ.Պոլսի 1757-1765, որ ատեն կը շինէ Գումգարուի երուսաղէմատունը: — Քէոզորոսի մահէն վերջ պատրիարք էր ընտրուած Երուսաղէմի, 1761ին, բայց մերժած էր. 1764ին կ'ընտրուի պատրիարք Կ. Պոլսու, երբ նախան կը հրաժարի ծանր հիւանդութեան հետեանքով: Պատմաճեան վարդապետ էր տակաւին, մինչ Կ. Պոլսի կային 12 եպիսկոպոսներ: Դարձեալ շնչողունիբ, բայց ամիրաներու և մանանդ Նախեանի պնդումներուն է որ ի վերջոյ տեղի հետաւ: Եւ, միշտ վարդապետ, կը պաշտօնավարէ ինը տարիներ, ապրելով անվերջ դառնութեանց և հոգեւորական դժուարին կեանք մը, մինչև որ 1773ին վերջապէս կ'ընդունուի իր երկրորդուած հրաժարականը: Անկէ ետքը կ'ուզէ դուրս նետուիլ Կ. Պոլսէն: Կը փափաքի Ռոտտոթոյի առաջնորդութեան, բայց կարելի չըլլար. կ'ընթացի Կարս, ուր հազիւ տասն ամիսներ կրնայ մնալ. չի յաջողիր նոյնպէս երուսաղէմ անցնելու ծրագրով: Կ'որոշէ մեկնիլ Աւրոպայ. Կ'անցնի Վենետիկ, և հինգ ամիսներ Ս. Ղազարի մէջ հիւրասիրուելէ յետոյ կը հրաւիրուի Հոռով, ուր կը մնայ իբր ինն ամիսներ. 1777ին կ'անցնի և մինչև 1782 կը մնայ Անքոնա, ուր Հայերը փոքր մատուռ մը եւ քահանայ մը ունէին. դարձեալ Վենետիկ, ապա վերադառնալով Անքոնա, այս անգամ տարիներ մնալու համար հոն, մինչև որ, 1789ի վերջերը, ծնգած ծիւրած ծերութեան մը մէջ կը կնէ իր կեանքը, հայ պաշտամունքի,

հայ լեզուի, հայ եկեղեցւոյ և ժողովուրդի կտրուող սրտին, տանջուած հոգիի մը ամբողջ խոսքը քակելով օտար երկնքի ներքեւ:

Հաւանական է որ Պատմաճեան այդ վերջին տարիներուն դրած ըլլայ իր այդ յիշատակարանը, պանդխտութեան մէջ, քիչ շատ կարգի բերելով հին նոթեր, և ընդլայնելով պնդոնք, ու անոնց կցելով նամակներ՝ զորս միծ մասամբ իր նժգեհավայրէն զրկած էր ոմանք: Կը հասկցուի թէ այդպիսի պայմաններու մէջ և այսպիսի գործիչէ մը գրի առնուած այդ գործը ո՛րքան հետաքրքրական է ինքնին, ու որչափ աւելի պիտի ըլլար եթէ Կոլոտի և Նախեանի պէս ուժեղ միտք մը և մատենագրող մը լինէր անոր հեղինակը: — Պատմաճեան չունի ոչ մէկին տաղանդը և ոչ միւսին գրիչը: Բայց ունի միամիտ և իր զգացումներն ու կիրքերը ծածկել չգիտցող սիրտ մը, և ա՛յս պատճառով նոյն իսկ, թիւրս աւելի գրաւիչ է իր գրածը, իբրեւ ինքնակենսագրութիւն և նոյն իսկ իբրեւ պատմագրութիւն ժամանակին:

Տարուած՝ գրուածքին այդ տեսակ մը հրապրելէն, Բարձէն վարդապետ պահ մը մտածած է ծառայեցնել զայն իբրեւ ատոմաճ ուսումնասիրութեան մը՝ թէ՛ դժբախտ պատրիարքին և թէ՛ իր ժամանակին վրայ, բայց գտնելով զայն թիւր — զի ինչ ինչ մասեր ինկած են անկէ — և նոյն ատեն ժամանակակից ուրիշ աղբիւրներն ալ անբաւական նկատելով այդ բանին համար, կը շատանայ վերլուծական արագ և խիտ ակնարկի մը մէջ ամփոփել իր տեսութիւնն ու տպաւորութիւնները: Պէտք է ըսել թէ կ'ընէ այդ աշխատանքը դատող և զարուն ոգին ըմբռնող միտքի մը ձեռնհասութեամբ եւ եկեղեցապատմական հարցերու հասկողողութեան մէջ զինքը յատկանշող զգացումով և անկեղծութեամբ:

Պատմաճեանի գրուածքը պատկերն է. միշտ իր անկիւններէն դիտուած անուշտ, այն ժամանակին՝ որուն մէջ իրմէ առաջ երեցող գործիչներուն մէջ մեծագոյնն զէմքերն էին եղած Կոլոտ և Նախեան, և կը պատմէ այն մտահոգութիւնը՝ որով կը տանջուէր այդ միջոցին Թրքահայութիւնը եւ մասնաւորապէս Կ. Պոլսոյ Հայութիւնը: Այդ մտահոգութիւնը հոգեկան այն տառա-

պանքն է; զոր ազգին առաջնորդող դասա-
կարգը այդ միջոցին կը զգայ, «Ֆրանկու-
թեան» յայնքն կաթողիկոսեան վատնգին
դէմ: Ունեթոններու դարուն սկսած այդ
վտանգը, զոր այն ատեն յաշողած էր վեր-
ջոտնել Տաթևեան գաղոցը, հիմակ ուրիշ
ճամբաներով, մտառականութեան և քա-
նաքականութեան միջոցաւ էր փորձէր սո-
ղոսկիլ Հայ Եկեղեցւոյ կեանքէն ներս: Այդ
երկուքէն առաջինը հրապուրել էր, վեր-
ջինը՝ յաճախ գրեթէ անդիմադրելի:

Հատկանշէնի ուսումը, սկզբնաւորի մե-
թոտին մանրամասնեալ արուեստականու-
թիւնները, կաթողիկ կղերին զարգացումի
և կարգապահութեան ինչ ինչ կողմերը, ու-
րոնք աչքառու առաւելութեան մը վրայ
կը ցուցնէին զայն մերիններուն հանդէպ,
ու դէպի Հռովմ և կաթողիկ ուրիշ սրբա-
տեղիներ ուխտաւորութեան սովորութիւնը,
որ այդ միջոցին աւելի քան երբեք յաճա-
խեալ ձե մըն էր առած, և որուն ամենէն
մեծ արգիւնքներէն մին կ'ըլլար Հռովմէա-
կան նուիրապետութեան և ծէսին շրջանող
ներգործութիւնը օտարներուն վրայ, այս
ամէնը քաջողական բան մը ունէին մերին-
ներէն անոնց համար՝ որոնք ընդունակ էին
երևոյթներէն ազդուելու: Այդպէս էր որ
մեր մէջ կազմուած էր կաթողիկամաներու
հասանք մը, որուն խառնառնողներէն Մխի-
թար և իր խումբը, քիչ մըն ալ թերևս մե-
րիններուն կողմէ իրենց հանդէպ ցուցնել
կարծուած անգիշողութենէն սրտեղած,
եւրոպական խաղաղիկ փփրու վրայ իրենց
անգործութիւնը գտնելէն և ատեն մը գեռ
վարանիլէն ետքը, վերջնապէս կանգ էին
առեր Ազգային Եկեղեցիէն անջատուելու
որոշումի մը առջեւ, այդ մասին ջանալով
հանդարտցնել իրենց խղճմտանքը՝ ազգէն,
անոր սրբականութիւնէն և կրթական իտէալէն
բաժնուած չըլլալու ինքնաշարժականքով:
Բայց ատով հարցը չէր փակուած. առդին
գեռ ձեռքեր էին դէպի նոյն հոսանքը միտող
ուրիշներ, հոգեւորական և աշխարհական,
որոնց վրայ՝ բայց վերեւ յիշուած ներգոր-
ծութիւնէն՝ հիմակ Մխիթարի հրապուրյն ալ
սկսեր էր ազդել: Ահա ա՛յս կացութեան
մտահոգութիւնն էր որ կը տառապեցնէր
Կ. Պոլսոյ Հայութեան զիկեղան տարրը:
Կոյտու պատրիարք, իրաց գլուխեան քաջ
խելամառութեան տէր ուսեղ զլուխ, կրցնը

էր կազմակերպել ոյժ մը, որ, Տաթևեան
հին գաղոցին տեսակ մը նոր տիպը Կ. Պոլ-
սոյ մէջ, ուսումնալման տքնութիւններով,
քարոզչական եռանդուն գործունէութեամբ,
28 տարիներ յաշողեր էր սանձել փոթու-
րիկը: Իր ուղղութիւնն էր եղած նախ ներ-
քին բարեկարգ գրութեամբ հանդարտ պա-
հնել ընդհանուր վիճակը, և յետո՛յ՝ անշու-
տուածներուն հանդէպ առանց նոր կնճառ-
տութիւններ ստեղծելու՝ սիրաշահուած մեր-
ձաւորութեան մէջ պահել զանոնք: Իրմէ
վերջ նախեան, իր երկիցս պատրիարքու-
թեան ատեն՝ նախ ինք և ապա տասներկու
տարիներ կրցնէր էր շարունակել նոյն ուղ-
ղութիւնը, իր վարչական կարողութենէն
աւելի իր մտաւորական եւ հոգեւորական
բարձր շնորհներուն հանդէպ պատկառանքի
մէջ պահելով թէ՛ ազգակիցները և անշա-
տուածները և թէ՛ օտարները:

Իրմէ վերջ, սակայն, կշիռը չէր կրնար
անշարժ մնալ. Պատմաճեան, որ ստիպման
տակ յաշողներ էր իրեն, չունէր ոչ Կոլոսի
կամքն ու տաղանդը և ոչ նախեանի չորհ-
ները. ու կիրքերը շղթայաղեթումի պա-
տեհութեան մը միայն կը սպասէին. այն-
պէս որ իր իննամեայ պատրիարքութենէն
վերջ եթէ ալլապէս զօրաւոր դէմք մը, Զա-
քարիա Փռքուպեան, չլայորդէր իրեն, ա-
ղէտքը պիտի յանգէր մեծագոյն համամա-
տութեանց: Բայց այդ իննամեակը ինքնին
(1764-1773), Պատմաճեանի պատրիարքու-
թեան տեղութիւնը, գծուաբին չըջան մը
կ'ըլլար արագիւն և իրեն համար վիճաբա-
մայն: Ինքը, ինչպէս ըսուեցաւ վերեւ,
վարդապետ էր երբ պատրիարք եղաւ, ու
այդպէս ևս մնաց ցղերով. իսկ այդ միջոցին
Կ. Պոլսոյ մէջ ներկայ էին տասներեկու եւ
պիսկոպոսներ և ութ ծայրագոյն վարդա-
պետներ. միայն այս թուարկութիւնը բա-
ւական է հասկցնելու համար թէ ինչ բարդ
գրութիւնէ մը չըլլապատուած էր Պատմա-
ճեան: Ատոնցմէ մին մասնաւոր, Սարգիս
եպիսկ. Սարաֆեան, զիտուն զլուխ բայց
մաղձոտ հոգի, յայտնի կաթողիկամէտ, որ
սակայն չունէր ոչ բոլորովին անշատուելու
վճռականութիւնը և ոչ հաստատ մնալու որո-
շողութիւնը, և որ նախեանի ամբողջ պաշ-
տօնավարութեան միջոցին անոր սուրին էր
եղած, անոր մահէն ետքը անոր յաջորդե-
լու իր յոյսին մէջ ևս խաբուած, հասարա-

կուժեան չար ոգին էր դարձած, ամէն կողմ սիրտերը թաւառորելու և հանրային խաղաղութիւնը խանգարելու համար:

Բայց պառակտումը աւելի լայն չափերով խորունկացած էր աշխարհականներուն, մասնաւորապէս ամիրաններուն մէջ: Ասոնցմէ մասնք, արգէս, արգելի կամ արգելիկա՛մէտ, լատին ոգիին շատագոյններ էին եւ զազտիկ պաշտպանեալները Ֆրանսական զինպանստան, որ Թուրքիոյ մէջ կաթոլիկութիւնը հովանաւորող եւրոպական քաղաքականութիւնը կը ներկայացնէր: Իսկ միւսները, թունդ հակառակորդներ այդ ուղղութեան, օսմանեան քաղաքականութեան տեսակետով նոյն իսկ վտանգաւոր կը նկատէին ազգին մէջ կաթոլիկութեան տարածումը, խորհելով որ մի՛ զուցէ կառավարութեան աչքին նոյն իսկ կապաճելի գտնան իբրեւ եւրոպական քաղաքականութեան փոխադրիչներ թուրք երկրէն ներս, և այն: Կոյտ և Նալեան իրենց գլոյտ վարձանքին մէջ այս կէտն ալ ունեցած էին ի նկատի, մերթ լուռ և մերթ նոյն իսկ գլոյտ վերաբերմունք ցուցնելու համար ըստ պատեհութեան: Պատմանեանի կ'երեւի թէ կը պակսէր այս շղիհայեցութիւնն ալ: Էապէս սիրող մըն էր ան, ինչպէս իր նախորդները, իր եկեղեցիներն. ոչ էջր սիրեր նաև, ինչպէս անոնք, խիստ ընդհանր ցուցնել օտարամտներուն դէմ. բայց անոնց պէս այդ հրկու ուղղութիւններն ալ հաւասարակշիռէն արժեցնելու ո՛չ ճկունութիւնը ունէր և ոչ ճարպիկութիւնը: Զուռէր Կոյտ տի կամքն ու կարողութիւնը՝ ներքին վարձացումի գործը հովանաւորելու համար ազգին կեանքին մէջ, ոչ ալ Նալեանի մտաւորական բարձրութիւնը՝ ինքզինքը յարգելի ընծայելու համար իրեններուն և այլոց: Ոմանք կը կապած էին իր մտայնի իբրեւ լատինամէտի, ուրիշներ չէին ախորժիկ երկկողմանիութեան նմանող իր վարքէն ընդհանրապէս. ու Սարաֆեանի նմաններ կը ջանային օգտագործել միայն իր տկարացած գիրքը: Փանի մը ամիրաններ, մէկը մասնաւոր՝ դոր չղիմանի սակայն յանուանէ յիշել իր նամականիւրուն մէջ, անտանելի հակառակութիւն կը սնուցանեն իրեն դէմ:

Ասկէք է ահաւոր տագնապներու այն կրակը, որուն մէջ կը խորովուի իր հոգին. ասկէք նաև՝ քանիցս իր հրաժարիչները, և

յետոյ, ա'լ անկարող Թուրքիոյ մէջ ապրելու, դէպի արտասահման իր անապարտանքը, ուր սակայն կեանքը չի դադրի նորէն տառապանք մ'ըլլալէ, զի իր սէրը խորապէս իր Ազգին և Յեղեղեցիին հետ էր ստուգապէս, ու օտարութիւնը չի կրնար սփոփել զինքը. « խաղիկալ նաւա՛ն է ինքը, որուն ճնաւահանգիստը օտարութիւնը չի կրնար ըլլալ սակայն: Վարանոտ և տկար նկարագրի պատկեր մըն է իր գրուածքը, որուն մէջ սակայն ի յայտ կուգան անհատի մը այս կամ այն թերութիւններէն աւելի՛ իր դարուն ճնշանք ժամանակին»: Այս պատճառաւ անոր հրատարակութիւնը իրաւամբ պէտք է նկատուի Բարգէն վարդապետի կողմէ կատարուած ճնահատելի ձեռնարկ մը, և անոր վերաբերմամբ յաւելուածաբար կատարած իր խորհրդածութիւնները, այնպէս ինչպէս ջանացինք ցոյց տալ այս տողերուն մէջ, օգտակար լուսաբանութիւններ, հասկնալու համար դարուն ոգին:

(Շարունակիկ)

(10)

Գ.

ՀԱՒԱՏՔԻ ԳՈՒԼՔԵՐ ԵՒ ՄՏԱՌՈՒՄՆԵՐ

ԻՆՏԵԶՆԵՐԻՆ ՀԱՄԱՐ ԿՐՕՆԵՐ ՄԸ

Դեռ պիտի չլողկնէի ինտսէք քափուր պարտութիւններէ, և քառեռու այն կուսակա՛մուներէ, որոնց վերջը զայի՛ չունի կարծես: Երի կը սպասեի որ ընկերաբանը ձեզի կ'ըմբ մը չայ, ընկերաբանը քա՛ճաքանկ զննչ, երկու պիտի սպասեի: Մի՛ սպասեի. Թողիք վայրկեան մը ինքզինք իր հանգիստին մեք. ինքզինք ի վերջոյ մտնի պիտի ցնկի: Խորհեցի՛ դուք ձե՛ր վրայ, քանի որ խնայիք կ'ըմբ մասին է, այսինքն ամենեւնի անհաշտան, ամենեւնի ընկերային, երի կ'ուզիք, քանի որ ամեն ընկերութեան շարքին է ան, քայքայ անաւ ամենեւնի ինչ ընկերայինը, քանի որ կը ձեռն և կը շահաւանդ անհաշտ հանդուրձնեմք մեք: Առեցիք նախ կ'ըմբ մը ունենալ ձեզի համար. իսկ երի չիք ուզէր զայն ունենալ ձեզի համար, այլ ամբողջ աշխարհի համար միայն: Չնորի՛ ըրեք թմա՛լ իսկ չուզիք զայն: Կ'ըմբ մը է ա՛յն հոգին միայն որ կ'ենթին մեք ամեն քանիստ քան ընկերային շահեկանութիւն մը կը ձեռն, և որուն մեք այդ շահեկանութիւնը միայն ձեռնող կուսայ կ'ըմբ մը զաղապարիւն և փափաքին:

Ա. Ա.